

# Tahrir Defterleri Hayvan Tarihçilerine Ne Anlatır?

FAİSAL HUSAIN\*

## Giriş

Erken dönem Osmanlı hayvan tarihini yazmaya niyetlendiğimizde, on altıncı yüzyıl bizi tuhaf bir çelişkiyle baş başa bırakıyor. Bir yanda hayvanlar her yerdedi. Enerji, gıda, ulaşım ve gübre kaynağı olarak gündelik hayatın biyolojik motorlarıydılar. Diğer yanda ise dönemin anlatıları hayvanlara ve insan-hayvan ilişkilerine pek yer vermiyordu. Defterhâne-i Âmire tarafından üretilen tahrir defterleri, hayvanların sistematik bir şekilde karşımıza çıktığı nadir belgelerden. Ancak bu defterler de hayvanları sadece vergilendirmenin o dar çerçevesinden sunmakta. Bu makale, doğası gereği tamamen mali olan bu belgelerden hayvan-insan ilişkilerine dair neler öğrenebileceğimizi (ve neleri öğrenemeyeceğimizi) sorguluyor.

Bu sorunun peşine düşmek için spesifik bir vaka çalışmasına odaklanacağım: Diyarbakır vilayetinin günümüze ulaşan son mufassal tahririne (1568).<sup>1</sup> Tüm tahrirler gibi, üç cilde yayılmış bu devasa kayıt da hayvanlara dair zengin veriler barındırıyor. Ancak bu bilgi dağılımı epey dengesiz; biz çevre tarihçilerinin merakına göre değil, devletin kâtiplerinin önceliklerine göre şekillenmiş durumda.

İki temel argümanım var. İlki, tahrir defterlerinin on altıncı yüzyıl Osmanlı tarihine hayvanları dahil etmek için elzem birer kaynak olduğu. Bu defterler, devletin hayvanları nasıl “gördüğünü” –yani öncelikle vergilendirilebilir bir varlık ve ticaretin altyapısı olarak nasıl kurguladığını– izlememizi sağlıyor. İkinci argümanım ise, tahrir defterlerinin bize sürekli kendi sınırlarını hatırlattığı. Defter bize “bir canlı olarak hayvan”dan ziyade “bir gelir kalemi olarak hayvan”dan bahsediyor.

## Kanunnamelerdeki Hayvanlar

Osmanlı dünyasında tahrir defterleri, devletin adeta “mali hafızası” görevini görürdü. En basit anlatımla bu defterler, imparatorluğun vergi toplanabilir kaynaklarını

\* Pennsylvania State University, fhh102@psu.edu

1 Bugün Diyarbakır’ın 1568 tarihli mufassal tahrir defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde TKGMM TT 58, 59 ve 60 numaralarıyla üç cilt halinde muhafaza ediliyor. Bu çalışma, söz konusu üç cildin yakından okunmasına dayanmaktadır.



Görsel 1: TKGM, TT 58, A-b ve B-a: defterin giriş sayfası (dibâce).

ve nüfusunu düzenli aralıklarla kayıt altına alan devasa sayım belgeleridir. Defterhâne-i Âmire kâtipleri tarafından hazırlanan bu kayıtlar köyleri, mezraları, vergi mükellefi erkekleri ve her bölgenin tarımsal üretimini kalem kalem listelerdi. Bu yönüyle tahrirler, bize on altıncı yüzyıl Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin dondurulmuş bir anlık fotoğrafını sunar. Ancak bu devasa veri yığını anlamlandırmak için önce devletin bu bilgileri hangi kurallara göre topladığını bilmemiz gerekir. Bu kurallar bütünü, yani eyaletin nasıl yönetileceğini ve hangi hayvandan ne kadar vergi alınacağını belirleyen genel çerçeve, defterlerin başında yer alan “kanunname” bölümlerinde çizilmiştir.

Hayvanlar, Diyarbakır tahririne asıl defterin veri satırlarında değil, sayımın eyaleti nasıl “görmeşi” gerektiğini belirleyen bir kılavuz niteliğindeki kanunnamelerde karşımıza çıkarlar. Bir “hayvan tarihçisi” gözüyle okunduğunda bu kanun maddeleri, devlet için hangi hayvanların önemli olduğunu, nerelerde hareket etmelerine izin verildiğini ve biyolojik varlıklarının nasıl gelire dönüştürüleceğini haritalandırır. Metin, hayvan kaynaklı vergilerle dolup taşar: *resm-i aġnâm* (koyun vergisi), *resm-i yaylak* (yayla vergisi), *resm-i kışlak* (kışlak vergisi), *resm-i deştânî* (koruculuk/tarla bekçiliği harcı), *resm-i zünbûr* (kovan vergisi) ve *tamgâ-yı aġnâm* (koyun damga resmi).

Kanunnamelerin başrol oyuncusu açık ara farkla koyunlardır. Diyarbakır vilayetinin genel kanunnamesi, reayanın (vergi mükellefi tebaanın) *resm-i ağnâmi* her iki koyun için bir akçe üzerinden ödemesini şart koşar. Ayrıca yerleşik ve göçebe tebaa arasında kalın bir çizgi çeker: çobanbeği vergisinin yerleşik halktan alınması yasaklanmış, bu vergi sadece göçer topluluklara hasredilmiştir.<sup>2</sup> Diğer maddeler bu sürülerin mevsimsel hareketliliğini takip eder. *Resm-i yaylak* uygulanan bölgelerde, dışarıdan gelen üç yüz koyunluk bir sürüden hane başına bir “a'lâ” (en iyi cins) koyun ve sabit miktarda yağ alınır.<sup>3</sup>

Sancak kanunnameleri bu tabloyu daha da netleştirir ve kilit geçiş noktalarına adeta birer gişe kurar. Hasankeyf köprüsünde, Berriyye bozkırına gidip gelen yörük sürüleri her beş yüz koyun için bir koyun öder. Kuzular içinse devlet her beş yüz kuzudan bir “a'lâ” kuzu alır.<sup>4</sup> Habur'da ise kanunname geçmişteki adaletsizlikleri düzeltmek için devreye girer. Her aşiretten “pişkeş” adı altında yüz koyun alınması gibi eski bir uygulamanın zamanla zulme dönüştüğünü not düşen kanunname, bunu kaldırır ve yerine diğer eyaletlerden bildiğimiz standart “iki koyuna bir akçe” kuralını getirir.<sup>5</sup> Tüm bu maddeler, devletin koyunları en iyi otlakların peşinde sürekli hareket halinde olan mobil bir gelir kaynağı olarak sıkı bir takibe aldığını gösteriyor.

Devletin koyun takibi şehre inildiğinde de devam eder. Burada *tamgâ-yı ağnâm* devreye girerek kesim ve satışı düzenler. 1568 kanunnamesi, yetkililerin kasap dükkanlarında kesilen koyunların kellesine, paçasına, derisine ve iç yağına el koyduğu; kasaba ve fakir tüketiciye ise sadece sıyrılmış etin kaldığı eski ve karmaşık bir uygulamadan bahseder. Osmanlı hukuku bu “ayni” el koyma işlemini kaldırarak yerine kasap veya alıcı tarafından ödenecek iki akçeden az, nakdi bir vergi getirir. Daha önemlisi, eğer tüketici koyunu ticari amaçla değil de kendi tüketimi için alıyorsa *tamgâ-yı ağnâm*dan muafır.<sup>6</sup> Amaç bellidir: küçük bir ücret karşılığında tüm gövdenin kasaba kalmasını sağlamak ve et tüketen kent fukarasının yükünü hafifletmek.

Koyun, kanunnamede sadece bir gelir kaynağı olarak değil, aynı zamanda düzene yönelik potansiyel bir tehdit olarak da yerini alır. *Resm-i deştbânî* maddesi, otlayan sürü (davar) ile ekili tarla arasındaki o ezeli sürtüşmeyi gözler önüne serer. Eğer birinin davarı başkasının ekinine girip zarar verirse, hayvan sahibi hem zararı tazmin etmek zorundadır hem de fiziki ve mali bir cezayla karşılaşır: beş değnek ve beş akçe. Ancak herhangi bir zarar yoksa *resm-i deştbânî* talep edilemez.<sup>7</sup> Tahrir burada hayvanı bir varlık olarak değil, mülke tecavüz eden bir suçlu olarak kayda geçirir.

Kanunnameler, devasa koyun sürülerinin ötesinde, farklı ölçeklerde sayım gerektiren canlılara da değinir. Koyunlar yüzlerle veya binlerle vergilendirilirken, diğer hayvanlar ya birer üretim ünitesi ya da yüksek değerli varlıklar olarak belirir. 1568 tahririnde kar-

2 TKGM, TT 58, 2a.

3 TKGM, TT 58, 2a.

4 TKGM, TT 59, B-a.

5 TKGM, TT 60, 368b.

6 TKGM, TT 58, 3b.

7 TKGM, TT 58, 2a.

şımıza çıkan tek böcek olan arı, kovan başına iki akçe olarak sabitlenen *resm-i zünbûr* aracılığıyla görünür olur. Kanun, kovanların hareketliliğini bile hesaba katar: kovanlar başka bir sipahinin toprağına taşınırsa, vergi geliri toprak sahibi ile kovan sahibi arasında eşit paylaşılır.<sup>8</sup> En detaylı seviyede ise kanun, odağını tekil hayvana kadar daraltır. Sarayın avcı bölüklerine, yani Hassa şahincilerine (*bazdâr*) ayrılan bir bölüm, bu kişilerin sultana hizmetleri karşılığında aldıkları vergi muafiyetlerini kaydederken, bakımını üstlendikleri bir şahin ölürse, kuşun bedelinin tahsil edilip imparatorluk hazinesine teslim edilmesi gerektiğini de soğukkanlılıkla not düşer.<sup>9</sup>

Özetle, kanunnameler bize basit bir sayımdan çok daha derin bir şey sunar: devletin mali bir canlılar hiyerarşisini. Bu hiyerarşide koyunlar bir emtia yığını, arılar mobil üretim üniteleri, şahinler ise zimmetli devlet varlıklarıdır.

## Düşük Çözünürlükte Hayvanlar

Kanunnamelerin o net ve belirgin kurallarından ayrılıp 1568 tahririnin asıl veri satırlarına geçtiğimizde manzara aniden bulanıklaşır. Diyarbakır eyaletinin büyük bir kısmında hayvanlar arka plana çekilir; yaşayan, nefes alan canlılar olarak değil, anonim gelir kalemleri olarak karşımıza çıkarlar. Bu eyaletin sancaklarındaki standart uygulama, *resm-i aġnâmi* (koyun vergisini), bu vergiyi doğuran hayvan sayısına dair hiçbir ipucu vermeden tek bir yekûn halinde kaydetmektir.

Bir hayvan tarihçisi için bu durum sinir bozucu derecede düşük çözünürlüklü bir fotoğraf gibidir. Koyunların orada olduğunu görürüz, bölgenin toplam gelirindeki ekonomik ağırlıklarını tartabiliriz. Ancak o akçeleri tekrar sürü büyüklüklerine geri dönüştüremeyiz. Veri opaktır.

Sincar livası buna çarpıcı bir örnektir. 1568 defteri, bu bölge için 20.738 akçe gibi devasa bir koyun vergisi kaydeder.<sup>10</sup> Ancak kâtip, bu meblağın birkaç dev ticari sürüden mi, yüzlerce küçük hane halkı sürüsünden mi, yoksa ikisinin karışımından mı kaynaklandığına dair hiçbir ipucu sunmaz. Hayvanlar oradadır, fakat istatistiksel olarak görünmezlerdir.

Diğer bölgelerde bu belirsizlik daha da derinleşir. Merkez sancak olan Amid’de kâtipler, hayvanları sıklıkla karmaşık vergi kategorilerinin içine gömer, hayvancılık vergilerini tamamen alakasız harçlarla harmanlarlar. Pisyan, Pociyan ve Zilan gibi üç büyük konar-göçer oymak için vergi yükünün yarısından fazlası, *adet-i aġnâm*, *ma’a bâd-ı hevâ ve resm-i arûs* (“bâd-ı hevâ—yani çeşitli arızı ve örfi vergiler—ve gerdek resmi ile adet-i aġnam”) başlığı altında tek bir toplu rakam olarak kaydedilmiştir.<sup>11</sup>

Bu tam anlamıyla bir “kara kutu” girdisidir. Koyunların ve hayvancılığın bu toplulukların geçim kaynağının can damarı olduğunu biliyoruz. Yine de tahrir, onların koyunlarını düğün harçları ve *bâd-ı hevâ* ile aynı torbaya atarak, biyolojik varlıkları sosyal

8 TKGM, TT 58, 4a.

9 TKGM, TT 60, 2b.

10 TKGM, TT 59, 140b-171a.

11 TKGM, TT 58, 206b-269b.

işlemlerle birbirine kaynaştırır. Dolayısıyla vilayetin çoğu yerinde tahrir, hayvanların mali gücünü teyit ederken bize gerçek bir sayım sunmaz. Bize parayı gösterir ama sü-rüyü bizden saklar.

## Yüksek Çözünürlükte Hayvanlar

Ne var ki az sayıda sancakta, Diyarbakır tahriri aniden görüntüyü netleştirir ve odağı keskinleştirir. Bu durum, esas olarak Fırat ve Habur nehirlerinin kesiştiği Batı Suriye bozkırlarında karşımıza çıkar. Burada tahrir kâtipleri, alışıldığımız toplu yekûn kaydetme uygulamasından vazgeçip hem koyun sayısını hem de buna tekabül eden *resm-i aġnâmi* yan yana kaydetmişlerdir.

“Kara kutu”, Habur, Deyr-Rahbe ve Cemmase livaları için açılır. Defter, örneğin bir ka-yıtta 3.000 akçe vergi ödeyen 3.000 koyunu, bir diğerinde ise 22.646 akçe vergi ödeyen 42.400 koyunu açıkça belirtir. Bu rakamların yuvarlaklığı, bunların tek tek yapılan bir hayvan sayımından ziyade, vergi tahakkukuna dayalı idari kestirimler olduğunu dü-şündürür. Bu eşleşme sayesinde, hayvan başına düşen yaklaşık oranları (genellikle ko-yun başına 0,5 ila 1 akçe arasında) hesaplayabilir ve yağmura dayalı tahıl tarımının her zaman riskli bir bahis olduğu bu kurak çevrede bölgenin hayvancılığa ne denli bağımlı olduğunu görebiliriz.

Liva	Koyun Sayısı	Koyun Resmi (akçe)
Habur	3.000	3.000
Deyr ve Rehbe	42.400	22.646
Cemmase	3.100	1.550

Tablo 1. Habur-Fırat hattında koyun sayıları ve vergiler, 1568. TKGM, TT 60, 369a-422b.

Bu hayvancılık ihtisası sadece koyunla sınırlı değildir. Adını Arapça “camus”tan (man-da) alan Cemmase sancağında tahrir defteri, on sekiz cemaat arasında dağılmış 1.538 baş mandayı listeler.<sup>12</sup> Habur vadisinin sıcak ve bataklık düzlüklerine mükemmel uyum sağlayan bu hayvanlar, tahıl tarımı ile hayvancılığı birleştiren karma bir ekonominin dayanağıydı. Bu istisnai sancaklarda tahrir, muğlak bir mali kayıt defteri olmaktan çı-kıp sahadaki hayvan yaşamının yüksek çözünürlüklü bir anlık fotoğrafına dönüşür.

Ancak çözünürlüğün en yüksek olduğu yerlerde bile görüntü statiktir. Tahrir, çobanları ve hayvanları zamanda tek bir anda dondurur. Hayvancılığın icrası—o sürüleri yaşatan mevsimsel hareketler, otlatma hakkı pazarlıkları ve göç takvimleri—konusunda nere-deyse tamamen sessiz kalır. Hayvanları görürüz ama hareketlerini göremeyiz.

Yine de belgenin bize “fotoğrafın” ardındaki “videoya” göz atmamıza izin verdiği kü-çük istisnalar da vardır. Bazen bir kenar notu, sistemin mantığını ifşa eder. Kâtiplerin Amid’in batısındaki düzlüklerde bulunan Cemaat-i Göküs Göçeriyân hakkında düştü-ğü bir not, bu grubun *resm-i yaylak* gelirlerinin, “Ulus ve Ekrâd (Kürt) taifelerinin gelip konduğu” ve üç yüz hayvanda bir koyun otlak resmi ödediği Karacadağ eteklerinden

12 TKGM, TT 60, 423a-428b.

geldiğini açıklar.<sup>13</sup> Kanunname ile birlikte okunduğunda bu kısa kenar notu, 1568’de halihazırda işleyen bir yaylak-kışlak döngüsüne işaret eder: Kışın Amid çevresindeki ovalarda barınmak, yazın ise ot ve sudan faydalanmak için sürüleri Karacadağ’ın volkanik yamaçlarına sürmek.

## Sonuç

1568 Diyarbakır tahriri üzerinden çıktığımız bu yolculuk, tahrir defterinin geçmişe açılan şeffaf bir pencere olmadığını, aksine, hayvan yaşamının bazı yönlerini keskin bir netlikle öne çıkarırken diğerlerini zifiri karanlıkta bırakan, üzerine zamanın tozu ve rengi sinmiş bir mercekle olduğunu gösteriyor.

Okumamız, devletin eyaletteki kullanım kılavuzu işlevini gören kanunnamelerle başladı. Burada Osmanlı hukukunun, gelir potansiyeline dayalı mali bir canlılar hiyerarşisini nasıl inşa ettiğini gördük: yığın emtia olarak koyunlar, üretim ünitesi olarak arılar ve devlet varlığı olarak şahinler. Ardından asıl deftere geçtik ve burada değişken çözünürlüklü bir manzarayla karşılaştık. Amid ve Sincar gibi çoğu sancakta hayvanlar sadece bulanık mali soyutlamalar olarak, yani biyolojik sürülerin sosyal vergilerle kaynaştığı o “kara kutular” halinde belirdi. Ancak Fırat kıyısındaki bozkır sancaklarında çözünürlük aniden netleşti ve bize kesin analizlere imkan veren nadir, yüksek çözünürlüklü koyun ve manda sayımları sundu.

Nihayetinde tahrir, sınırlarıyla kaim bir kaynak olmaya devam ediyor. Bize sürekli hareket halindeki bir dünyanın “natürmort”unu sunuyor. Göçer yürüğün mevsimsel göçünü ve öküzün günlük emeğini tek, statik bir vergi girdisinde donduruyor. Bize hayvanın hazine için değerine dair her şeyi söylerken toplum içindeki yaşantısına dair çok az şey fısıldıyor. Bu belge türü yine de on altıncı yüzyıl tarihçisi için vazgeçilmezdir. Erken modern Osmanlı dünyasına güç veren milyonlarca “biyolojik motoru,” ne kadar silik olursa olsun, görebildiğimiz nadir pencerelerden biridir.

---

13 TKGM, TT 58, 134a.